

Joanna Modrzejewska-Leśniewska

„ARABSKA” CZY „MUZUŁMAŃSKA” WIOSNA LUDÓW? PRZEMIANY POLITYCZNO-SPOŁECZNE W PAKISTANIE A ARABSKA WIOSNA

Od grudnia 2010 r. raz za razem światowe media pełne są doniesień o wydarzeniach, które wstrząsają krajami arabskimi. Za początek zjawiska, które zwykle się określać Arabską Wiosną Ludów, uznaje się samospalenie ulicznego sprzedawcy Mohameda Bouaziziego w Tunezji¹. Konsekwencją tego wydarzenia były przybierające na sile demonstracje uliczne, które przekształciły się w rewolucję. Jej efektem było odejście tunezyjskiego prezydenta Zine El Abidine Ben Alego w styczniu 2011 r.² Wypadki w Tunezji były impulsem, który zainicjował podobne wydarzenia w innych krajach arabskich. Między grudniem 2010 r. a wrześniem 2012 r. doszło do wystąpień w niemal wszystkich państwach arabskich. Miały one bardzo różny charakter – od samospalenia, niewielkich demonstracji, po masowe wystąpienia i odsunięcia od władzy dotychczasowych przywódców.

Pojawienie się w krajach arabskich masowych protestów skierowanych przeciwko władzom poszczególnych państw skupiło na sobie uwagę społeczności międzynarodowej, która stawiała pytania o źródła tego buntu i jego konsekwencje. Koncentracja na świecie arabskim jest zrozumiała, gdyż w wielu przypadkach wydarzenia były bardzo gwałtowne, pociągały za sobą krwawe ofiary, obalały dotychczasowych przywódców (z których wielu cieszyło się sympatią i poparciem Zachodu), a przede wszystkim miały bardzo szeroki zasięg – objęły, poza Tunezją, także Algierię, Libię, Jordanię, Mauretanię, Oman, Sudan, Jemen, Arabię Saudyjską, Liban, Egipt, Syrię, Palestynę, Maroko, Dżibuti, Irak, Somalię, Bahrajn, Kuwejt i Arabię Saudyjską. Ta koncentracja na krajach arabskich sprawia, że inne kraje muzułmańskie znalazły się poza obszarem zainteresowania, a w nazwie ruchu pojawił się przymiotnik

¹ Powodem tak desperackiego kroku była chęć zaprotestowania przeciwko władzy. „*The Times*” On Wednesday Named As Person Of The Year Mohamed Bouazizi, A Tunisian Whose Self Immolation Inspired Uprisings that Toppled Dictators Cross The Arab World And Shook The Region's Remaining Autocracies, Reuters, December 28, 2011, <http://uk.reuters.com/article/2011/12/28/uk-times-bouazizi-idUKTRE7BR0CE20111228>

² *Tunisia: President Zine al.-Abidine Ben Ali Forced Out*, BBC News, January 15, 2011, <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-12195025>

„arabska” zamiast „muzułmańska”. Skłania to do postawienia pytania, czy jest to słuszne podejście i czy faktycznie wydarzenia w Tunezji z grudnia 2010 r. dały początek przemianom. Wydaje się, że można zaryzykować tezę, iż podejście to jest błędne, a początku zmian należy dopatrywać się w wydarzeniach zachodzących w innym miejscu świata, właśnie w kraju muzułmańskim – w Pakistanie, w okresie 2007–2008. Stąd też nietrafione wydają się analizy, które badają możliwość zajścia Arabskiej Wiosny w Pakistanie³.

By dowieść tej tezy, należy przeanalizować zarówno wydarzenia w samym Pakistanie, jak i ich przyczyny, posługując się tymi samymi elementami, jakie wykorzystywane są przy opisywaniu wydarzeń i procesów w krajach arabskich.

W 1999 r. generał Pervez Musharraf przejął władzę w Pakistanie w wyniku bezkrwawego przewrotu⁴. Podczas jego rządów, które trwały do 2008 r., władze i państwo zmagaly się z wieloma problemami, by wskazać chociażby nieustający stan napięcia w relacjach z Indiami⁵, czteroletnią suszę w latach 1998–2002⁶ i walkę z terroryzmem po 11 września 2001 r. Jednocześnie był to okres stabilizacji politycznej Pakistanu, jeżeli porównamy go do wcześniejszych doświadczeń. O słabości wcześniejszych elit politycznych mogą świadczyć następujące fakty. W ciągu siedmiu lat, między 1951 a 1958 r., w Pakistanie rządziło siedmiu premierów⁷. W latach 1988–1999 cztery demokratycznie wybrane rządy (Benazir Bhutto 1988–1990, Mian Nawaz Sharif 1990–1993, Benazir Bhutto 1993–1996 i Mian Nawaz Sharif 1996–1999) zostały odwołane m.in. z powodu nieudolności i korupcji.

Na okres rządów Musharrafa, dzięki podjętym działaniom takim jak odejście od modelu gospodarczego przyjętego przez Zulfikara Alego Bhutto „za dużo rządu,

³ Patrz np. M. Syed, *Prospects of Arab Spring in Pakistan*, „IPRI Journal” Summer 2012, Vol. XII, No. 2; Salman Rafi Sheikh, *Arab Spring and Pakistan*, „Oriental Review” March 12, 2013, <http://orientalview.org/2013/03/12/arab-spring-and-pakistan/>

⁴ *South Asia Pakistan's Coup: The 17-hour Victory*, BBC News, November 11, 1999, http://news.bbc.co.uk/2/hi/south_asia/475195.stm

⁵ Problem stosunków indyjsko-pakistańskich doczekał się obszernej literatury. Patrz np. Golam Wahed Choudhury, *Pakistan's Relations with India, Meerut 1971*; *The India-Pakistan Conflict: an Enduring Rivalry*, red. T.V. Paul, Cambridge University Press, Cambridge 2005; S.A. Wolpert, *India and Pakistan: Continued Conflict or Cooperation?*, University of California Press, Berkeley 2010; Prakash Chander, *India and Pakistan: Unending Conflict*, A.P.H., New Delhi 2003; D. McLeod, *India and Pakistan: Friends, Rivals or Enemies*, Ashgate, Aldershot 2008.

⁶ Pakistan Weather Portal, *History of Drought In Pakistan – In Detail*, <http://pakistanweatherportal.com/2011/05/08/history-of-drought-in-pakistan-in-detail/>

⁷ Byli to Liaquat Ali Khan (?–1951), Khawaja Nazimuddin (1951–1953), Muhammad Ali Bogra (1953–1955), Chaudhry Muhammad Ali (1955–1956), Husain Shaheed Suhrawardy (1956–1957), Ibrahim Ismail Chundrigar (17 października 1957 – 16 grudnia 1957) i Feroz Khan Noon (1957–1958).

za mało rządu”⁸, przypadł wzrost gospodarczy. Od 2001 r. Pakistan odnotowywał stały wzrost PKB. W 2001 r. wyniósł on 3,1% (w 2000 r. był on na poziomie 2%), w 2002 r. – 4,7%, w 2003 r. – 7,5%, w 2004 r. – 9,0%, w 2005 r. – 5,8%, w 2006 r. – 6,8%, w 2007 r. – 3,7%, w 2008 r. – 1,7%, w 2009 r. – 3,1%, w 2010 r. – 3,0%, w 2011 r. – 3,7%⁹. Wzrost PKB przełożył się na poziom dochodu *per capita*, który w roku podatkowym¹⁰ 2011–2012 wyniósł 1372 dol. – był to znaczący wzrost w stosunku do okresu 2002–2003, kiedy wyniósł 582 dol.¹¹ Dwukrotnie wzrósł eksport. Znacząco wzrosły także bezpośrednie inwestycje zagraniczne. W poszczególnych latach finansowych wyniosły one: 2000–2001 – 322,5 mln dol., 2001–2002 – 484,7 mln dol., 2002–2003 – 798 mln dol., 2003–2004 – 949,4 mln dol., 2004–2005 – 1524 mln dol., 2005–2006 – 3521 mln dol., 2006–2007 – 5139,6 mln dol., 2007–2008 – 5152,8 mln dol.¹²

Konsekwencją poprawy sytuacji gospodarczej Pakistanu był wzrost liczebności klasy średniej¹³, która w 2008 r. liczyła około 30 mln ludzi. Jednym z efektów rozrostu klasy średniej był wzrost urbanizacji, który w 2011 r. wynosił 36,2%¹⁴.

Za zmianami w kondycji gospodarczej Pakistanu nie szły przemiany polityczne. Generał Musharraf utrzymał, a nawet wzmocnił przekonanie o potrzebie silnej władzy centralnej, co zamierzał zrealizować poprzez ponowne objęcie urzędu prezydenta. Ze względu na to, że jego kadencja kończyła się w listopadzie 2007 r., Musharraf chciał zapewnić sobie stanowisko przed wyborami parlamentarnymi, które przysługiwały na 2008 r. Jednak szereg wydarzeń sprawił, że Musharraf gwałtownie tracił na poparciu – badanie opinii publicznej przeprowadzone w sierpniu 2007 r. wykazało, że 64% respondentów nie chce jego kolejnej kadencji¹⁵. Taki spadek zaufania do prezydenta był spowodowany co najmniej kilkoma czynnikami. Można tu wskazać chociażby na kontrowersje wokół osoby Abdula Qadeera Khana i proliferencji

⁸ M. Lodhi, *Beyond the Crisis State*, w: *Pakistan. Beyond the Crisis State*, red. M. Lodhi, Hurst & Comp., London 2011, s. 51.

⁹ Government of Pakistan, Ministry of Finance, *Pakistan Economic Survey 2011–2012*, s. 2, http://www.finance.gov.pk/survey_1112.html

¹⁰ Rok podatkowy w Pakistanie trwa od 1 lipca do 30 czerwca.

¹¹ Government of Pakistan, Ministry of Finance, *Pakistan Economic...*, op.cit., s. 12.

¹² Muhammad Arshad Khan, Shujaat Ali Khan, *Foreign Direct Investment and Economic Growth in Pakistan: A Sectoral Analysis*, Pakistan Institute of Development Economics, „PIDE Working Papers” 2011, 67, Islamabad 2011, s. 8, <http://www.pide.org.pk/pdf/Working%20Paper/WorkingPaper-67.pdf>

¹³ Do klasy średniej zaliczani byli Pakistańczycy, których dochody wynosiły między 10 tys. a 15 tys. dol. rocznie. M. Lodhi, *Beyond the Crisis State*, op.cit., 67.

¹⁴ CIA, *The World Factbook, Pakistan*, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/pk.html>

¹⁵ *A Mess In Pakistan. But no State of Emergence*, „The Economist” August 9, 2007, <http://www.economist.com/node/9622079>

technologii związanej z bronią atomową¹⁶. Kolejnymi przyczynami były oblężenie i zajęcie przez siły specjalne Czerwonego Meczetu w Islamabadzie¹⁷ oraz niepowodzenia operacji wojskowych na Terytoriach Plemiennych Administrowanych Federalnie¹⁸. Jednym z najpoważniejszych problemów był konflikt Musharrafa z prezesem Sądu Najwyższego Iftikharem Muhammadem Chaudhrym, którego odwołał, zarzucając mu korupcję. Działanie Musharrafa wywołało protest środowiska prawniczego w całym kraju. Przyłączyły się do niego partie opozycyjne, organizacje społeczne, mieszkańcy miast, różne grupy zawodowe, a także duża liczba kobiet. Protest ten został nagłośniony przez przeciwne Musharrafowi media. Czynnikiem spajającym tak różne środowiska było przekonanie o konieczności odejścia prezydenta od władzy¹⁹. Ignorując nastawienie części społeczeństwa, 6 października 2007 r. Musharraf doprowadził do wyborów prezydenckich w parlamencie pakistańskim, które zakończyły się jego wygraną. Część parlamentarzystów zbojkotowała wybory²⁰.

¹⁶ Więcej na temat Abdula Qadeera Khana i pakistańskiej broni atomowej patrz np.: B. Powell, T. Mcgirk, *The Man Who Sold the Bomb*, „Time” February 6, 2005, <http://content.time.com/time/magazine/article/0,9171,1025193-1,00.html>; IISS, *Nuclear Black Markets: Pakistan, A.Q. Khan and the rise of Proliferation Networks – A Net Assessment*, Strategic Dossiers, May 2, 2007; Bhumitra Chakma, *Pakistan's Nuclear Weapons*, Routledge, New York 2009.

¹⁷ Konflikt wokół tego meczetu sięgał 11 września 2001 r., kiedy po terrorystycznym ataku na Stany Zjednoczone Musharraf poparł Amerykanów, a przełożeni meczetu otwarcie opowiadali się za afgańskimi talibami. Konflikt między władzą państwową i meczetem narastał przez lata, a znaczącemu zaognieniu uległ w 2006 r., kiedy studenci z medresy przy meczecie i przełożeni meczetu zaczęli przeprowadzać akcje w rodzaju porwań kobiet podejrzewanych przez nich o prostytucję, obcokrajowców (m.in. dziesięciu Chińczyków) i urzędników państwowych, palenia filmów oraz napaści na miejsca, w których ich zdaniem prowadzono działalność niezgodną z islamem (np. wypożyczalnie filmów na DVD i zakłady fryzjerskie). 3 lipca 2007 r. studenci podpalili budynek Ministerstwa Środowiska. Skłoniło to władze do podjęcia zdecydowanych działań. Meczet został otoczony przez wojsko. Przystąpiło ono do zdobywania obiektu, który został zajęty 11 lipca. Według policji podczas zdobywania meczetu zginęły 102 osoby (91 obrońców meczetu i 11 z sił zbrojnych), a rannych zostało 204 osób. A. Baker, *At Pakistan's Red Mosque, a Return of Islamic Militancy*, „Time” April 17, 2009, <http://content.time.com/time/world/article/0,8599,1892254,00.html>; Syed Shoaib Hasan, *Profile: Islamabad's Red Mosque*, BBC News, July 27, 2007, http://news.bbc.co.uk/2/hi/south_asia/6503477.stm; *Pakistani Soldiers Storm Mosque*, BBC News, July 10, 2007, http://news.bbc.co.uk/2/hi/south_asia/6286500.stm; W. Jagielski, *Szturm na Czerwony Meczec*, „Gazeta Wyborcza” 11 lipca 2007.

¹⁸ Więcej na ten temat patrz B. Roggio, *The Fall of Northwestern Pakistan: An Online History*, „The Long War Journal” September 13, 2006, http://www.longwarjournal.org/archives/2006/09/the_fall_of_wazirist.php; B. Roggio, *The Pakistani Army's Slow Advance in Swat*, „The Long War Journal” December 6, 2007, http://www.longwarjournal.org/archives/2007/12/the_pakistani_armys.php; B. Roggio, *The Pakistan Problem and the Wrong Solution*, „The Weekly Standard” November 20, 2007, <http://www.weeklystandard.com/Content/Public/Articles/000/000/014/383wutv.asp?pg=1>

¹⁹ Prezydent zarzucił sędziemu, że ten załatwił synowi wysokie stanowisko w policji. M. Ilyas Khan, *Judge Row Prompts Pakistan Democracy Questions*, BBC News, March 12, 2007, http://news.bbc.co.uk/2/hi/south_asia/6442829.stm; *Lawyers Protest against Musharraf*, BBC News, March 12, 2007, http://news.bbc.co.uk/2/hi/south_asia/6441133.stm; *Pakistan's Top Judge Reinstated*, BBC News, July 20, 2007, http://news.bbc.co.uk/2/hi/south_asia/6907685.stm; M. Lodhi, *Beyond the Crisis...*, op.cit., s. 69–70.

²⁰ *Court Upholds Musharraf Election*, BBC News, November 22, 2007, http://news.bbc.co.uk/2/hi/south_asia/7106831.stm

Już po prezydenckich wyborach, 18 października, do Pakistanu wróciła Benazir Bhutto²¹, doświadczona działaczka polityczna²², a pod koniec listopada 2007 r. Nawaz Sharif, premier w latach 1990–1993 i 1997–1999²³. Powrót Bhutto był wynikiem politycznego kompromisu, który osiągnięto podczas nieoficjalnych negocjacji²⁴. 5 października prezydent Musharraf podpisał dokument²⁵, w którym amnestią objęto Bhutto i innych przywódców politycznych (poza Nawazem Sharifem) we wszystkich sprawach sądowych, z korupcyjnymi włącznie. W zamian członkowie parlamentu z Pakistańskiej Partii Ludowej (partii Benazir Bhutto) nie zbojkotowali wyborów prezydenckich, ale wstrzymali się od głosu.

W Pakistanie Bhutto była owacyjnie witana przez swoich zwolenników. Zaraz też aktywnie włączyła się w życie polityczne kraju. Nie tylko poparła Iftikhara Muhammada Chaudhry, ale zaczęła domagać się, by Musharraf zrezygnował ze wszystkich funkcji wojskowych oraz organizował marsz „ku demokracji Pakistanu”²⁶. Pod wpływem tych nacisków oraz sugestii ze strony Waszyngtonu²⁷ 28 listopada 2007 r. zrezygnował ze stanowiska szefa sztabu i przeszedł do cywila²⁸.

Przysłowiowym „gwoździem do trumny” Musharrafa jako prezydenta stały się trzy wydarzenia. Jednym było ogłoszenie stanu wyjątkowego, co nastąpiło 3 listopada 2007 r. Zawieszeniu uległa konstytucja, zamknięto w więzieniach lub w areszcie domowym przywódców opozycji (w tym znaczną grupę prawników i dziennikarzy²⁹), wojsko zajęło budynek Sądu Najwyższego, a wiele kanałów telewizyjnych zostało

²¹ Premier Pakistanu w latach 1988–1990 i 1993–1996. Więcej na jej temat patrz np. M. Englar, *Benazir Bhutto. Pakistani Prime Minister and Activist*, Compass Point Books, Minneapolis 2006; C.J. Naden, *Benazir Bhutto. Leading Women*, Marshall Cavendish Corp., Tarrytown 2011; Zubaida Khanam Mastoi, *Great Leader of Asia Shahed Benazir Bhutto*, Mirza Academy, Badin 2009.

²² *Bhutto Vows Early Pakistan Return*, BBC News, September 1, 2007, http://news.bbc.co.uk/2/hi/south_asia/6974083.stm

²³ C. Gall, *Former Prime Minister Nawaz Sharif Returns to Pakistan*, „The New York Times”, November 25, 2007, http://www.nytimes.com/2007/11/25/world/asia/25iht-25pakistan.4.8472959.html?_r=0

²⁴ *Pakistański pakt prezydenta z byłą premier*, „Gazeta Wyborcza” 30 sierpnia 2007.

²⁵ *National Reconciliation Ordinance*, October 5, 2007, <http://www.pakistani.org/pakistan/legislation/2007/NationalReconciliationOrdinance.html>

²⁶ M. Kuźmicz, *Bhutto wzywa do walki z Musharrafem*, „Gazeta Wyborcza” 13 listopada 2007.

²⁷ Zarówno Waszyngton, jak i Londyn popierały Musharrafa w jego zamiarach dalszego sprawowania urzędu prezydenta, gdyż postrzegały go jako gwaranta dalszego udziału Pakistanu w wojnie z terroryzmem. Jednocześnie i Amerykanie, i Brytyjczycy namawiali prezydenta do podzielenia się władzą z opozycją. L.T. Hadar, *Pakistan in America's War against Terrorism. Strategic Ally or Unreliable Client?*, CATO Institute, „Policy Analysis” May 8, 2002, No. 436, <http://object.cato.org/sites/cato.org/files/pubs/pdf/pa436.pdf>; S. Henderson, *Pakistan and the War on Terror*, The Washington Institute, Policywatch 1301, November 5, 2007, <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/pakistan-and-the-war-on-terror>; *USA chcą, by Muszarraf podzielił się władzą z opozycją*, „Dziennik” 17 sierpnia 2007.

²⁸ *Muszarraf będzie wreszcie cywilnym prezydentem*, „Dziennik” 18 września 2007.

²⁹ Tylko 20 listopada aresztowano 140 dziennikarzy. M. Kuźmicz, *Generał Musharraf zamyka usta mediom*, „Gazeta Wyborcza” 21 listopada 2007.

zablokowanych³⁰. Stan wyjątkowy trwał do 16 grudnia 2007 r.³¹ Drugim wydarzeniem był udany zamach na życie Benazir Bhutto, do którego doszło 27 grudnia 2007 r.³² Z oczywistych względów zaraz pojawiło się pytanie o to, kto stał za zamachem na Bhutto. Wskazywano m.in. Baitullaha Mehsuda, jednego z liderów zbrojnej opozycji w Południowym Waziristanie, Al.-Kaidę, a także prezydenta Musharrafa³³. Trzecim wydarzeniem było przeprowadzenie wyborów parlamentarnych. Pierwotnie miały się one odbyć 8 stycznia 2008 r., ale ze względu na śmierć Bhutto zostały odłożone, co zresztą wywołało protesty ze strony opozycji³⁴. Ostatecznie wybory odbyły się 18 lutego 2008 r. Wygrały je siły opozycyjne w stosunku do Musharrafa. Pakistańska Partia Ludowa (ugrupowanie zabitej Benazir Bhutto) zdobyła 121 miejsc, Liga Muzułmańska Nawaza Sharifa 91 miejsc, a Liga Muzułmańska Q (popierała Musharrafa) 54 miejsc³⁵. Warto podkreślić, że o ile zagraniczni i krajowi obserwatorzy zgłaszali pewne zastrzeżenia co do nieprawidłowości podczas kampanii wyborczej, to sam proces wyborów nie był kwestionowany³⁶. Początkowo dwa ugrupowania, które zdobyły najwięcej miejsc, zawiązały koalicję, raz po raz wstrząsaną wewnętrznymi konfliktami³⁷.

Te trzy wydarzenia sprawiły, że pozycja Musharrafa była coraz słabsza i 18 sierpnia 2008 r. ustąpił on z urzędu. Bezpośrednim powodem była obawa, że zdominowany przez dotychczasową opozycję parlament zdecyduje się na procedurę impeachmentu³⁸. 6 września 2008 r. pakistańskie Zgromadzenie Narodowe wybrało Asifa Alego Zardariego na prezydenta. Pięć lat później, w maju 2013 r. odbyły się kolejne

³⁰ *News Channels of Geo, ARY hut down*, „Dawn” November 17, 2007, <http://web.archive.org/web/20071119152117/http://www.dawn.com/2007/11/17/top5.htm>

³¹ *Musharraf Vows to End Emery*, BBC News, November 29, 2007, http://news.bbc.co.uk/2/hi/south_asia/7119416.stm

³² *Benazir Bhutto Killed In Attack*, BBC News, December 27, 2007, http://news.bbc.co.uk/2/hi/south_asia/7161590.stm

³³ E. Schmitt, S. Massod, *Head Injury Killed, Report, Said fo Find*, „The New York Times” February 8, 2008, <http://www.nytimes.com/2008/02/08/world/asia/08bhutto.html>; Khalid Qayum, *Bhutto's Party Reject Al-Qaeda Claim as Riots Spread*, Bloomberg, December 29, 2013, <http://www.bloomberg.com/apps/news?pid=newsarchive&sid=aWpSJGDLZJYQ&refer=home>; Imtiaz Ahmad, *Warrant Issued against Musharraf*, „Hindustan Times” February 11, 2011, <http://www.hindustantimes.com/world-news/Pakistan/Bhutto-assassination-Arrest-warrant-issued-against-Musharraf/Article1-661457.aspx>

³⁴ M. Kuźmicz, *Kiedy Pakistańczycy pójda głosować*, „Gazeta Wyborcza” 2 stycznia 2008; *Opozycja w Pakistanie protestuje przeciw przesunięciu terminu wyborów*, „Rzeczpospolita” 2 stycznia 2008.

³⁵ K.A. Kronstadt, *Pakistan's 2008 Elections: Results and Implications for U.S. Policy*, CRS Report for Congress, RL34449, April 9, 2008, s. 7, <http://fpc.state.gov/documents/organization/104699.pdf>

³⁶ Więcej patrz: European Union Election Observation Mission, *Islamic Republic of Pakistan National and Provincial Assembly Elections 2008. Final Report*, April 16, 2008, http://www.eas.europa.eu/eueom/pdf/missions/eu_eom_pakistan_final_report.pdf

³⁷ *Pakistan. I po koalicji*, „Gazeta Wyborcza” 13 maja 2008.

³⁸ Kamran Haider, *Pakistan's Ruling Coalition Will Move to Impach President Pervez Musharraf on Charges of Plunging the Conuntry into Political and Economic Crisis, Party Leaders Said on Thursday*, Reuters, August 7, 2008, <http://www.reuters.com/article/2008/08/07/us-pakistan-politics-idUSISL15267920080807>

wybory parlamentarne, a w konsekwencji prezydenckie. Jak zauważyli obserwatorzy, „Wybory z 2013 r. były ważnym krokiem na drodze do powrotu do demokracji, który rozpoczął się pięć lat temu. Miliony Pakistańczyków wyraziły swoje poparcie dla procesu demokratyzacji poprzez udział w wyborach, mimo że ekstremiści próbowali w tym przeszkodzić. Według Pakistańskiej Komisji Wyborczej ponad 46 mln obywateli skorzystało z przysługujących im praw wyborczych, co dało około 55% frekwencję. [...] Zebranie się nowego Zgromadzenia Narodowego 1 czerwca i utworzenie rządu przez Pakistańską Ligę Muzułmańską – Nawaz jest pierwszym przekazaniem władzy przez demokratycznie wybrany rząd następnemu w dziejach Pakistanu”³⁹.

Przedstawiony przebieg wydarzeń w Pakistanie koresponduje z tymi, jakie miały miejsce w świecie arabskim od końca 2010 r. Można tutaj skorzystać z zestawienia cech wydarzeń w państwach arabskich dokonanego przez Krzysztofa Kozłowskiego:

1. Protesty ewoluowały od pokojowych demonstracji domagających się rozwiązania kwestii socjalno-gospodarczych do wystąpień o charakterze politycznym.
2. W przypadku Arabskiej Wiosny Ludów nieodłącznym elementem wydarzeń była przemoc, a w kilku przypadkach nawet walki zbrojne. Praktycznie w każdym państwie były ofiary śmiertelne, a w ramach protestów często dochodziło do eskalacji napięć i użycia siły.
3. Wielu przywódców państw arabskich relatywnie szybko, czasami nawet z wyprzedzeniem demonstracji, próbowało rozładować napięcia społeczne obietnicami reform, interwencjami gospodarczymi lub zapowiedziami niestartowania w kolejnych wyborach. W większości przypadków nie przyniosło to jednak rezultatów, a czasem wręcz przeciwnie, dało demonstrantom poczucie siły i sprawstwa.
4. Protesty były spontaniczne i masowe. Liczba uczestników często była zaskoczeniem zarówno dla służb porządkowych, jak i inicjatorów protestów.
5. Protestom brakowało przywódców. Demonstracje rozrastały się samorzutnie i w przeważającej mierze bez koordynacji politycznej.
6. Demonstranci spotkali się z moralnym wsparciem ze strony Zachodu. Tak jak kolorowe rewolucje, Arabska Wiosna Ludów wywołała entuzjazm w Stanach Zjednoczonych i Unii Europejskiej oraz była interpretowana jako przejaw czwartej fali demokratyzacji”⁴⁰.

³⁹ Joint International Election Observation Mission National Democratic Institute and the Asian Network for Free Elections, *The 2013 National and Provincial Assembly Elections in Pakistan. Final Report*, Washington 2013, s. 1, <http://www.ndi.org/files/NDI-ANFREL-Pakistan-EOM-Final-Report.pdf>

⁴⁰ K. Kozłowski, *Kolory rewolucji*, Poltext, Warszawa 2012, s. 145.

By udowodnić tezę, że przymiotnik „arabska” powinien być zastąpiony słowem „muzułmańska”, należy odnieść się do przyczyn, które spowodowały przemiany w Pakistanie od 2007 r., porównując je do tych, które wskazywane są w literaturze poświęconej Arabskiej Wiosnie.

Generalnie przyjmuje się, że przyczyn Arabskiej Wiosny należy szukać w splocie czynników ekonomicznych, społecznych i politycznych bez wskazywania prymatu któregoś z nich. Zaczynając od czynników ekonomicznych, trzeba podkreślić, że rządy Musharrafa to okres wprowadzania reform w gospodarce pakistańskiej. Reformy te z jednej strony przyniosły pozytywne efekty, ale jednocześnie odbiły się negatywnie na większości społeczeństwa, m.in. ze względu na złą dystrybucję takich dóbr jak publiczna służba zdrowia. Generalnie Pakistańczycy odczuwali wiele niedogodności; były to: wysoka inflacja, niewłaściwa prywatyzacja sektora państwowego, narastające dysproporcje w dochodach, niedobory energii elektrycznej i żywności. Wysoka inflacja była efektem wzrostu importu dóbr przez rosnącą klasę średnią, co z kolei pociągało za sobą wzrost cen m.in. paliw i żywności na rynku wewnętrznym⁴¹. Prywatyzacja sektora państwowego budziła przede wszystkim wątpliwości co do jej uczciwości – zarzucano nadużycia i korupcję przy jej przeprowadzaniu. Jeżeli chodzi o dysproporcję, to występowała ona zarówno na poziomie dochodów między poszczególnymi grupami obywateli, jak i między prowincjami⁴². O skali dysproporcji między poszczególnymi grupami mogą świadczyć chociażby następujące dane: całkowity dochód 20% najzamożniejszych – 41,1%, całkowity dochód 20% najbiedniejszych – 9,5%, część populacji żyjącej za mniej niż 1 dol. dziennie – 31%, część populacji żyjącej za mniej niż 1 dol. dziennie – 84,7%⁴³. W przypadku prowincji parametry przedstawiają się jak ukazano w tabeli 1.

⁴¹ Ishrat Husain, *Pakistan's Economy 1999/2000–2007/2008. An Objective Appraisal*, „Business Review” January–June 2009, s. 19, http://www.iba.edu.pk/News/speechesarticles_drishrat/Pakistan_Economy_1999_2000_2007_2008_22_4.pdf

⁴² Więcej na ten temat patrz np. Ahmed Raza Cheema, Maqbool H. Sial, *Estimating Income Inequality in Pakistan: HIES 1992–93 to 2007–08*, „Interdisciplinary Journal of Contemporary Research in Business” January 2013, Vol. 4, No. 9, <http://journal-archives27.webs.com/886-902.pdf>; Ahmed Raza Cheema, Maqbool H. Sial, *Poverty, Income Inequality, and Growth in Pakistan: A Pooled Regression Analysis*, „The Lahore Journal of Economics” Winter 2012, Vol. 17, No. 2, <http://121.52.153.179/JOURNAL/LJE%20Vol%2017-2%20Final%20121712/06%20Cheema%20.pdf>; Muhammad Shahbaz, Naveed Aamir, Muhammad Sabihuddin Butt, *Rural-Urban Income Inequality under Financial Development and Trade Openness in Pakistan: The Econometric Evidence*, „The Pakistan Development Review” Winter 2007, Vol. 46, No. 4, Part II, <http://www.pide.org.pk/pdf/PDR/2007/Volume4/657-672.pdf>

⁴³ Ghazala Yasmeen, Razia Begum, Bahaudin G. Mujtaba, *Human Development Challenges and Opportunities in Pakistan: Defying Income Inequality and Poverty*, „Journal of Business Studies Quarterly” 2011, Vol. 2, No. 3, s. 2, <http://jbsq.org/wp-content/uploads/2011/06/June-2011-A.pdf>

Tabela 1. Wskaźniki poziomu życia w Pakistanie w podziale na prowincje (2005 r. w %)

Wskaźnik	Pakistan	Pendżab	Sindh	FATA	Beludżystan
Edukacja na poziomie podstawowym	48	59	45	46	36
Alfabetyzacja powyżej 10 roku życia	45	53	48	43	34
Szczepienia	75	86	70	77	61
Dostęp do wody	63	91	76	47	30
Kanalizacja	69	66	80	73	63
Posiadanie nieruchomości	89	89	89	85	92
Zagęszczenie	22	24	35	19	16
Dostęp do elektryczności	62	69	61	69	45
Dostępność gazu/oleju opałowego	18	23	22	15	12
Wykorzystanie drewna do gotowania	70	54	69	82	81

Źródło: Sajjad Akhtar, *Trends in Regional Inequalities in Pakistan: Evidence Since 1998*, „The Lahore Journal of Economics” September 2008, Special Edition, s. 213, <http://121.52.153.179/JOURNAL/Special%20Edition%202008/12%20Sajjad%20Akhtar%20F.pdf>

Niedobory energii elektrycznej w Pakistanie powodowane były zbyt wolnym przyrostem produkcji energii w porównaniu z szybko rosnącymi potrzebami, wahaniami cen ropy naftowej na rynkach światowych, niewielkim zainteresowaniem energetyką ze strony sektora prywatnego, a także biurokratycznymi ograniczeniami. Na ile jest to poważny problem, może świadczyć fakt, że niejednokrotnie miasta są pozbawione energii elektrycznej przez 20 godzin na dobę⁴⁴. Podobny problem niedoboru dotyczy żywności, przy czym jest on szczególnie odczuwalny przez większość Pakistańczyków. Jeden z najpoważniejszych kryzysów w tej sferze przypadł na 2008 r. Pośrednio był to efekt suszy, która dotknęła Pakistan w latach 1998–2002, i wysokich cen żywności na rynkach światowych. Według World Food Program w 2008 r. 77 mln Pakistańczyków (prawie połowa ludności kraju) głodowało. Mieszkańcy 95 okręgów (na 121) cierpieli na choroby wynikające z głodu i niedożywienia. Jednocześnie ceny żywności wzrosły średnio o 34%⁴⁵.

W Pakistanie mieszka 175–185 mln ludzi, co sytuuje ten kraj na szóstym miejscu na świecie pod względem liczby mieszkańców⁴⁶. Społeczeństwo pakistańskie cha-

⁴⁴ M. Kugelman, *Urbanisation in Pakistan: Causes and Consequences*, Norwegian Peacebuilding Resource Centre, January 2013, s. 4, http://www.peacebuilding.no/var/ezflow_site/storage/original/application/4c5b5fa0ebc5684da2b9f244090593bc.pdf

⁴⁵ M. Kugelman, *Pakistan's Food Insecurity: Roots, Ramifications, and Responses*, w: *Hunger Pains: Pakistan's Food Insecurity*, red. M. Kugelman, R.M. Hathaway, Woodrow Wilson International Center for Scholars, Asia Program, Washington 2010, s. 6, http://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/ASIA_100412_PakistanFood_rptL0713FINALVERSION.pdf

⁴⁶ Są to dane szacunkowe, gdyż ostatni spis ludności w Pakistanie został przeprowadzony w 1998 r. M. Kugelman, *Pakistan's Demographics: Possibilities, Perils, and Prescriptions*, w: *Reaping the Dividend. Overcoming Pakistan's Demographic Challenges*, red. M. Kugelman, R.M. Hathaway, Woodrow Wilson

rakteryzuje się dominacją ludzi młodych. W przedziale wiekowym 0–14 znajduje się 36,7% społeczeństwa, a w przedziale 15–64 lat – 59,1%. Jedynie 4,2% społeczeństwa liczy sobie ponad 65 lat. Co więcej, różnego rodzaju prognozy wskazują, że taka struktura wiekowa utrzyma się w Pakistanie przez najbliższe dziesięciolecie⁴⁷.

Struktura wiekowa Pakistanu pociąga za sobą konkretne wyzwania, np. zapewnienie edukacji i pracy dla młodych ludzi, by mogli urzeczywistniać takie cele, jak stabilna sytuacja życiowa. Sytuacja edukacyjna Pakistanu była (i jest) bardzo trudna i nie zapewniała Pakistańczykom wykształcenia. Na poziomie szkolnictwa⁴⁸ podstawowego działają trzy równoległe systemy. Pierwszym są medresy działające zazwyczaj przy meczetach; uczęszczają do nich przede wszystkim dzieci z najbardziej ubogich rodzin. Drugim – szkoły publiczne i prywatne, w których uczą się dzieci z niższej klasy średniej i klasy średniej. Trzecim – elitarne szkoły prywatne, do których uczęszcza 10–20% całości uczącej się populacji⁴⁹. Przekładając to na procentowe wskaźniki dla społeczeństwa pakistańskiego, otrzymujemy jedne z najgorszych wyników na świecie. 5,1 mln pakistańskich dzieci nie chodzi do szkoły, z czego dziewczynki stanowią ponad 3 mln. W 2007 r. jedna czwarta dzieci w przedziale wiekowym 7–16 nigdy nie była w szkole⁵⁰. 49,5 mln dorosłych to analfabeci (dwie trzecie to kobiety), co lokuje Pakistan na trzecim miejscu na świecie w tym niechlubnym rankingu. W Education Development Index Pakistan lokowany jest na 113 miejscu na 120. Co gorsza, nie widać szans na poprawę sytuacji, gdyż Pakistan nie przeznaczają na edukację wystarczających środków, a wręcz można zauważyć regres w tej dziedzinie. Między 1999 a 2010 r. udział wydatków edukacyjnych w PKB zmalał z 2,6% do 2,3%, podczas gdy na zbrojenia Pakistan wydaje siedem razy więcej niż na edukację na poziomie podstawowym. Co do edukacji na poziomie uniwersyteckim, to według raportu UNESCO z 2012 r. jedynie 6,3% Pakistańczyków miało wyższe wykształcenie⁵¹.

International Center for Scholars. Asia Program, Washington 2011, s. 6, <http://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/ReapingtheDividendFINAL.pdf>

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Więcej na temat organizacji szkolnictwa w Pakistanie patrz np. Nordic Recognition Information Centres, *Report on The System of Education in Pakistan*, October 2006, http://www.nokut.no/Documents/NOKUT/Artikkelbibliotek/Kunnskapsbasen/Konferanser/SU%20konferanser/Seminarer/Fagseminar_06/The%20System%20of%20Education%20in%20Pakistan.pdf

⁴⁹ Moeed Yusuf, *A Society on the recipe? Examining the Prospects of Youth Radicalization in Pakistan*, w: *Reaping the Dividend. Overcoming Pakistan's Demographic Challenges*, red. M. Kugelman, R.M. Hathaway, Woodrow Wilson International Center for Scholars. Asia Program, Washington 2011, s. 80–81, <http://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/ReapingtheDividendFINAL.pdf>

⁵⁰ W tej dziedzinie widać duże dysproporcje między poszczególnymi prowincjami. W Pendżabie jest to 17%, w FATA 25%, a w Beludżystanie 37%.

⁵¹ UNESCO, Education for All Global Monitoring Report, *Education in Pakistan. Fact Sheet*, October 2012, http://www.unesco.org/new/fileadmin/multimedia/hq/ed/pdf/education_in_pakistan__a_fact_sheet.pdf

Taka kondycja edukacji społeczeństwa pakistańskiego przyczynia się do poważnych problemów na rynku pracy. Wprawdzie bezrobocie w Pakistanie nie było wysokie – oscylowało w okolicach 6%⁵², jednakże i tak szczególnie młodzi ludzie mieli duże kłopoty ze znalezieniem zatrudnienia odpowiadającego ich kwalifikacjom i oczekiwaniom finansowym. Wynikało to z wielu powodów, takich jak niechęć do edukacji technicznej; migracja ze wsi do miast; wysoki przyrost naturalny, którego nie był w stanie „skonsumować” rynek pracy; korupcja, która sprzyjała znajdowaniu zatrudnienia „po znajomości”; powielanie sytuacji życiowej swoich rodziców (młody człowiek z biednej rodziny pozostawał w grupie biednych); przyjmowanie pracy poniżej kompetencji i oczekiwań płacowych; brak instytucji, w których młody człowiek mógłby zdobyć niezbędne doświadczenie; niechęć do zatrudniania młodych pracowników właśnie ze względu na brak doświadczenia. W zasadzie jedyną grupą młodych ludzi, którzy nie mieli kłopotów z zatrudnieniem, byli absolwenci elitarnych szkół prywatnych⁵³.

By uzmysłować sobie, jak bardzo sytuacja w Pakistanie w zakresie edukacji przypomina świat arabski, można przytoczyć opinię na ten temat Katarzyny Górak-Sosnowskiej: „Zasadniczym problemem na wszystkich poziomach edukacji jest jej niska jakość, przestarzałe programy zajęć i metody nauczania, nacisk na teorię, ograniczony dostęp do komputerów. [...] Osobnym problemem okazuje się trudny dostęp do praktyk zawodowych. W Egipcie w trakcie studiów praktycznie niemożliwe jest odbycie praktyki zawodowej, która przełożyłaby się na wyższe kwalifikacje absolwenta. [...] Większość absolwentów szkół publicznych ma zbyt niskie (bądź nieodpowiednie) kwalifikacje, aby znaleźć pracę w sektorze prywatnym. Nie oznacza to jednak, że w państwach tych nie ma wysoko wykwalifikowanych pracowników, jednak wymagane przez nich pensje sprawiają, że są oni często niekonkurencyjni i albo znajdują pracę poniżej swoich kwalifikacji, albo emigrują. Z kolei w sektorze publicznym występuje nadpodaż siły roboczej. Osoby, które zdobyły wykształcenie średnie bądź wyższe, potencjalnie kwalifikują się do pracy na stanowisku urzędnika, a zdobyte wykształcenie winduje ich poziom aspiracji. W przeciwieństwie do analfabetów nie zdecydują się na podjęcie jakiegokolwiek pracy, ale raczej będą czekać

⁵² Dopiero w 2013 r. bezrobocie w Pakistanie osiągnęło poziom 6,5%. W miastach wynosi ono 10,1%, a na wsi 5%. Komalta Jawahar, *Key Causes of Unemployment in Pakistan*, Pakonomy, May 30, 2013, <http://www.pakonomy.com/2013/05/30/key-causes-of-unemployment-in-pakistan/#.Ulc2xtK8Bss>

⁵³ Moeed Yusuf, *A Society on the Recipice? Examining the Prospects of Youth Radicalization in Pakistan*, w: *Reaping the Dividend. Overcoming Pakistan's Demographic Challenges*, red. M. Kugelman, R.M. Hathaway, Woodrow Wilson International Center for Scholars, Asia Program, Washington 2011, s. 84–85, <http://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/ReapingtheDividendFINAL.pdf>; Waqqas Qayyum, *Causes of Youth Unemployment In Pakistan*, „The Pakistan Development Review” Winter 2007, Vol. 46, No. 4, Part II, s. 616, <http://pide.org.pk/pdr/index.php/pdr/article/viewFile/2257/2230>

na tę <<odpowiednią>>. Ludzie młodzi są mniej zmotywowani do szukania pracy, ponieważ przeważnie mają wsparcie ze strony rodziny”⁵⁴.

Kolejnym czynnikiem wpływającym na społeczeństwo pakistańskie, a w konsekwencji na zachodzące procesy, było zjawisko urbanizacji. Było ono tak nasilone, że w latach 1990–2008 ludność miejska osiągnęła 36% całości populacji Pakistanu. Gwałtowny przyrost liczby mieszkańców miast był efektem: migracji ze wsi; osiedlenia się uchodźców zarówno wewnętrznych z północno-zachodniej części kraju, jak i z zagranicy, np. z Afganistanu; przenoszenia się ludności, która uciekała przed niepokojami; emigracji ludności rolniczej, która uciekała przed wspomnianą wcześniej suszą lub powodzią, jak to miało miejsce w prowincji Sindh⁵⁵. Proces urbanizacji miał swoje następstwa. Jednym z nich była eskalacja napięć między ugrupowaniami i partiami politycznymi, którym rósł lub malał elektorat. Drugim – możliwość kreowania się nowych liderów politycznych, którym łatwiej było dotrzeć do potencjalnych wyborców. Trzecim było ułatwienie w tworzeniu różnych ruchów, np. prawników, dziennikarzy, działaczy na rzecz praw człowieka, uczonych, związków zawodowych, które stawały się uważnymi obserwatorami i krytykami działań rządów⁵⁶.

Proces urbanizacji w Pakistanie wiązał się z rozwojem mediów, szczególnie takich jak telewizja. Do 2003 r. w kraju działała jedynie Pakistan Television Corporation (PTV). Po tym roku przyznano koncesje na nadawanie prywatnym telewizjom, ale z pewnym ograniczeniem – mogły przekazywać swój program tylko za pośrednictwem kabla lub satelity. Powodowało to, że PTV zachowywała monopol na informacje na terenach wiejskich, natomiast ułatwiało nadawanie prywatnym stacjom w miastach. Stąd też wzrost liczby mieszkańców miast oznaczał, że zwiększała się pula osób, które mogły korzystać z niezależnych od władzy źródeł informacji⁵⁷. Mniejsze, ale szybko rozwijające się medium stanowi internet i także on związany jest przede wszystkim z miastami. W 2000 r. z internetu korzystało 133 900 Pakistańczyków, w 2006 r. – 12 mln, a w 2013 r. – ponad 20 mln⁵⁸. Zdecydowana większość internautów mieszka w miastach (w samym Karaczi 30%), a na wsiach jedynie 6%⁵⁹.

⁵⁴ K. Górak-Sosnowska, *Edukacja w świecie arabskim – względność sukcesu*, w: *Świat arabski w procesie przemian. Zmiany społeczne i kulturowe oraz reformy polityczne*, red. A. Kapiszewski, Księgarnia Akademicka, Kraków 2008, s. 27, 30–31.

⁵⁵ M. Kugelman, *Urbanisation in Pakistan...*, op.cit., s. 3.

⁵⁶ M. Syed, op.cit.; Salman Rafi Sheikh, *Arab Spring and Pakistan*, „Oriental Review” March 12, 2013, s. 19, <http://orientalview.org/2013/03/12/arab-spring-and-pakistan/>

⁵⁷ M. Kugelman, *Urbanisation in Pakistan...*, op.cit., s. 3.

⁵⁸ Ponad połowa pakistańskich internautów ma konto na Facebooku. Saqib Nasir, *Pakistan Crosses 10 Million Facebook Users*, „The Express Tribune” September 25, 2013, <http://tribune.com.pk/story/609177/pakistan-crosses-10-million-facebook-users/>

⁵⁹ *Pakistan Internet Use Survey 2013*, s. 3, <http://pl.scribd.com/doc/161598355/Pakistan-Internet-Use-Survey-2013>

Urbanizacja w Pakistanie miała także swoje złe strony wynikające przede wszystkim z nieprzystosowania poszczególnych organizmów miejskich do gwałtownego napływu nowych mieszkańców. Ten brak przygotowania uzewnętrzniał się m.in. w takich parametrach, jak infrastruktura – jedynie 1% ścieków jest odbieranych przez kanalizację; 50% miejskich śmieci jest wywożonych; brak jest sygnalizacji świetlnej na ulicach (w Lahore, 7-milionowej metropolii jest mniej niż sto sygnalizatorów świetlnych)⁶⁰. Mieszkańcom miast brakowało mieszkań, czystej wody i elektryczności⁶¹.

Sytuacja w pakistańskich miastach stanowiła doskonałą pożywkę do rozwoju wszelkich wystąpień – duże skupiska ludności, kształtowanie się świadomości społecznej niektórych grup, ludzie żyjący w złych warunkach, bezrobocie lub praca poniżej oczekiwań, rozbudowa mediów społecznych. Nie dziwi więc, że ruch domagający się zmian, który ostatecznie doprowadził do odejścia prezydenta Musharrafa, narodził się właśnie w środowisku miejskim, a nie wiejskim czy w armii.

Jako przyczyny polityczne, które wpłynęły na wybuch w Pakistanie, należy wskazać kwestię współpracy amerykańsko-pakistańskiej i udział Pakistanu w wojnie z terrorem i mieszanie się sił zewnętrznych, przede wszystkim Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii, w sprawy wewnętrzne kraju⁶².

Pakistan był państwem niezwykle istotnym z punktu widzenia przygotowań do operacji przeciwko Al.-Kaidzie i ibn Ladenowi w 2001 r. Kraj ten był ważny między innymi z powodu strategicznego położenia względem Afganistanu, wcześniejszego wspierania talibów, powiązania z różnymi siłami w samym Afganistanie i obecności licznej grupy uchodźców afgańskich w samym Pakistanie. Na wieść o wydarzeniach w Stanach Zjednoczonych, 11 września, po konsultacjach z ministrem spraw zagranicznych, prezydent Pervez Musharraf wystąpił w telewizji pakistańskiej i potępił atak na amerykańskie obiekty. „Powiedziałem, że jesteśmy przeciwni wszelkim formom terroryzmu, że stoimy u boku Ameryki w tej strasznej chwili oraz że będziemy ją wspierać wszelkimi dostępnymi sposobami”⁶³. Następnego dnia, 12 września, Musharraf odbył krótką, acz treściwą rozmowę telefoniczną z Colinem Powelllem, sekretarzem obrony Stanów Zjednoczonych, który po prostu powiedział: „Albo jesteście z nami, albo przeciwko nam”. Prezydent Pakistanu odparł „[...] jesteśmy po

⁶⁰ Murtaza Haider, *Urbanization Challenges in Pakistan. Developing Vision 2030*, School of Urban Planning & Department of Civil Engineering, McGill University, Montreal, January 30, 2006, s. 2–3, <http://www.regionomics.com/INDUS/Vision%202030%20urbanization%20Pakistan.pdf>

⁶¹ M. Kugelman, *Urbanisation in Pakistan...*, op.cit., s. 6.

⁶² Autorka pozwoliła sobie na nierozwijanie tego wątku, a jedynie na zasygnalizowanie go. Jest on zbyt obszerny, by go tutaj analizować.

⁶³ Pervez Musharraf, *Na linii ognia. Wspomnienia*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2007, s. 174.

stronie Stanów Zjednoczonych i przeciwko terroryzmowi, którego skutki doświadczamy boleśnie od lat, i będziemy go zwalczać razem z nimi”⁶⁴. Decyzja ta przesądziła o tym, że przez kolejne lata Pakistan uczestniczył w wojnie z terroryzmem. Wprawdzie nie wysłał swoich wojsk do Afganistanu, ale to przez terytorium pakistańskie przechodziła większość zaopatrzenia dla sił koalicji międzynarodowej. Wraz z upływem czasu taki stan rzeczy coraz mniej podobał się Pakistańczykom⁶⁵. Szczególne oburzenie wywoływała działalność dronów, która nasilała się z upływem lat. W 2004 r. było to 7 przypadków, w 2005 r. – 15, w 2006 r. – 94, w 2007 r. – 63, w 2008 r. – 298⁶⁶. Przedłużająca się obecność Amerykanów w Afganistanie radykalizowała nastawienie niektórych Pakistańczyków, którzy część odpowiedzialności zrzucali na prezydenta Musharrafa.

Arabska Wiosna ze względu na swój zasięg terytorialny, często krwawy przebieg i relatywną bliskość geograficzną Europy stała się przedmiotem zainteresowania mediów, polityków i naukowców. Podjęto różnego rodzaju, na gorąco próby opisywania zjawiska, analizowania jego korzeni i próbowano je zdiagnozować. Intensywne próby uporania się z tym społeczno-ekonomiczno-politycznym zjawiskiem spowodowały, że uwaga społeczności międzynarodowej skupiła się przede wszystkim na obszarze Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej, pomijając przy tym inne obszary świata muzułmańskiego, a nie tylko arabskiego. Takie podejście sprawiło, że uwadze umknął Pakistan, który przeszedł podobną drogę do państw arabskich, tyle że nieco wcześniej. Źródła wydarzeń, ich przebieg i konsekwencje każą stwierdzić, że właściwsze byłoby mówienie i pisanie o Muzułmańskiej Wiośnie niż o Arabskiej Wiośnie.

“Arab” or “Muslim” Spring of Nations? Socio-political changes in Pakistan and the Arab Spring

The massive anti-regime demonstrations in Arab countries that started in December 2010 in Tunisia were followed by questions about causes and effects of those revolts. Attention of the researchers was understandably concentrated on Arab countries but it seems that other Muslim countries were overlooked – the adjective “Arab” superceded “Muslim” in the name of this widespread movement.

⁶⁴ Ibidem.

⁶⁵ Więcej na ten temat patrz Moeed W. Yusuf, *The U.S.–Pakistan Relationship and Finding an End State in Afghanistan*, CTC Sentinel, September 2010, Vol. 3, <http://www.ctc.usma.edu/wp-content/uploads/2010/10/CTCSentinel-Vol3Iss93.pdf>

⁶⁶ *Analysis: Pakistan Drone Strikes*, New America Foundation, <http://natsec.newamerica.net/drones/pakistan/analysis>

This paper aims at proving that the process that culminated in the Arab Spring have not started in Tunisia in December 2010 but in Pakistan in 2007 and 2008.

Keywords: Arab Spring, Pakistan

Le « printemps 'arabe' » ou le « printemps 'musulman' »? Les changements socio-politiques au Pakistan et le « printemps arabe »

Les manifestations anti-régime massives dans les pays arabes, qui avaient commencé en décembre 2010 en Tunisie, ont provoqué des questions sur les causes et les effets de ces révoltes. L'attention des chercheurs a été concentrée sur les pays arabes. Il semble que la situation dans les pays musulmans non arabes n'a pas été remarquée et appréciée. Cet article vise à démontrer que le processus qui a abouti au « printemps arabe » n'a pas commencé en Tunisie en décembre 2010, mais au Pakistan en 2007 et 2008.

Mots-clés: le printemps arabe, le Pakistan

„Арабская” или „мусульманская” Весна народов? Политическая и социальная трансформация в Пакистане и арабская весна

С декабря 2010 года мировые СМИ были полны сообщений о событиях, которые потрясли арабские страны. Началом явления, которое обычно именуется Арабской весной народов, считается самосожжение уличного торговца Мохаммеда Буазизи в Тунисе. Следствием этого события стали нарастающие уличные демонстрации, которые превратились в революцию и привели к уходу президента Туниса Зин аль-Абидин Бен Али. Ситуация в Тунисе послужила толчком, который инициировал подобные события в других арабских странах. В период с декабря 2010 года по сентябрь 2012 года, почти во всех арабских странах, прошли демонстрации самого разного характера – от самосожжений и небольших демонстраций до массовых выступлений и свержения власти.

Появление арабских массовых протестов против властей отдельных стран сосредоточило внимание международного сообщества, которое задавалось вопросами относительно источников восстания и его последствий. Фокус на арабском мире понятен, ведь во многих случаях события были очень

жестокими, привели к жертвам, свергли существующих лидеров, и, прежде всего, они охватили много стран – в дополнение к Тунису также Алжир, Ливию, Иорданию, Мавританию, Оман, Судан, Йемен, Саудовскую Аравию, Ливан, Египет, Сирию, Палестину, Марокко, Джибути, Ирак, Сомали, Бахрейн, Кувейт. Акцент был сделан на арабском мире, а другие мусульманские страны оказались вне внимания. Это привело к тому, что в названии движения появилось прилагательное «арабская» вместо «мусульманская». Поднимается затем вопрос: является ли это правильным подходом и в самом ли деле события в Тунисе в декабре 2010 года стали толчком к изменениям? Кажется, что можно рискнуть и сказать, что такой подход является неправильным, и начало изменений следует искать в событиях происходящих в другой точке мира, а именно в мусульманской стране – в Пакистане в 2007–2008 гг.